

קנדי ומודל העיר המוסלמית: הערות והארות למאמר 'מפולס למדינה'

נמרוד לוי

מאמרו של היו קנדי 'From Polis to Medina' הוא מסוג המחקרים ההופכים במהירות ובזכות לקלסיקה. בהירות הטענות, הגיון הפנימי של המאמר, השילוב בין ראייה רחבה ושליטה בפרטים וההסתכלות הבוחנת והדינמית על העיר, כל אלה הופכים מאמר זה לאבן דרך בבחינת המרחבים העירוניים במזרח התיכון סמוך להופעתו של האסלאם ככוח חדש באזור.

מטרתו המוצהרת של מאמר זה היא לבחון את תהליך ההשתנות המתמדת של הסביבה הבנויה העירונית במזרח התיכון. החידוש העיקרי בדיון הוא תיחום הזמן והמרחב של המחקר ומיקוד הטענות במספר משתנים שהוא בוחן בקפידה. בכך הוא נבדל ממחקרים רבים שקדמו לו ושנסו לדיון מכללי, מהותני וחסר ביסוס עובדתי: קנדי מתמקד בפרק הזמן שבין שלהי העת העתיקה (late antiquity) והמאות הראשונות לשלטונה של החליפות העבאסית, למען הדיוק עד למאה העשרית לספירה הנוצרית. מלכתחילה קנדי מגדיר את אזור המחקר בצורה מדוייקת ומתחמו לאזור סוריה נאלי-שאם. ההיבט הראשון שהוא בוחן הוא הכרונולוגיה של השינוי. קנדי מבקש לקבוע מתי החלו התמורות במצבן של הערים באזור ובמיוחד לקבוע אם הדבר קדם לכיבוש המוסלמי או שמא היה תוצאתו. מטרה נוספת שקנדי מציב היא הגדרת הגורמים האחראיים לתהליך זה. קנדי ממקד את תשומת לבו בשאלה עד כמה ניתן לייחס שינויים אלה לעובדה שהאסלאם תפס את מקומה של הנצרות ככוח התרבותי-דיפלומטי המרכזי. באופן אחר ניתן לומר שמטרתו העיקרית של המאמר היא לבחון את המודל הקונספטואלי של 'העיר המוסלמית' בחינה ביקורתית, כלומר, לבדוק אם העיר המזרח תיכונית תחת שלטון האסלאם, ה'פדינה', היא תוצאה של תהליך האסלאמיזציה של החברה? האם אכן ניתן לקרוא לה 'עיר מוסלמית' או שמא המרת הדת היא גורם אחד בלבד, חשוב ככל שיהיה, לתמורות בסביבה הבנויה.

קנדי עושה שימוש נרחב בממצא סקסוטאלי וחומרי כדי לחדור מעבר לערפילי המיתוס הטוען שהאסלאם הוא ההסבר לכל תופעה ושהוא האחראי (כפי שמרמז השם

1 אחד מהדיונים הראשונים, המסתמך בעיקר על ממצא מפז אך נכתב תחת הכותרת המכלילה 'העיר המוסלמית', הוא 1928 Marçais. לביקורת על מהירות התהוות המודל ועל היעדר ביסוס אמפירי או תאורטי ראו Abu Lughod 1987.

לקבל עובדות מסוימות כאמיתיות, הן בסופו של דבר תחושות סובייקטיביות. מודלים הם תאוריות, חוקים, הכללות ומשוואות ופעמים רבות אינם יותר מתחושות, והם מביעים את תפיסתנו את עולם התופעות הנמצא מחוצה לנו. אנו וקוקים למודלים משום שהם מספקים לנו מסגרת מחשבתית שאנו סוברים שבתוכה ניתן להבחין בין 'נכון' ל'לא נכון'.

בכל דיון במודל העיר המוסלמית שומה עלינו לקבל שתי הנחות יסוד. הראשונה היא שאכן מדובר במודל ומשום כך חלות עליו המגבלות הכלליות שהצגתי כאן. השנייה היא שראשיתו של מודל זה בתפיסה שראתה באסלאם ובציוויו הדתיים אחרים מרכיבים, שלא לומר בלעדיים, למכלול המאפיינים של ערים רחבי העולם המוסלמי. בראשית מחקר העיור במזרח התיכון נבדקו מעט מאוד מקרי מבחן (פן ודמשק בעיקר), ולמרות זאת התפתחה עד מהרה תפיסה מכללית, שהתקבלה בדרך כלל ללא עוררין. המהירות שבה התקבל המודל יש בה כדי ללמד יותר על החוקרים ותפיסת עולמם ופחות על המציאות בערים המצויות במרחב העצום של חברות ושלטון מוסלמיים. מה שצריך לעורר סימני שאלה הוא קבלת המסגרת הרעיונית והמושגית שלפיה קיימים מאפיינים והים לערים בתחומי זמן ומרחב נבדלים שבהם התקיים ומתקיים האסלאם, ולא הניסיונות להתפרק מגישה זו.

מרגע שערים בתקופות שונות ובמרחבים שונים זה מזה תכלית שינוי מוגדרות הגדרה מכללית, החוקר מקבל על עצמו גישה מאובנת לתרבות ולחברה, גישה המתעלמת משינויים המתרחשים כל הזמן ובכל מקום. אם נכון שהערים בעולם המוסלמי דומות במאה השביעית ובמאה השבע עשרה, וכי דבר אינו משתנה, מחקיימת סטנציה תרבותית, חברתית ופוליטית. ואם אכן כך הוא המצב - מה טעם לטרוח ללמוד היסטוריה של תקופות שונות ושל חברות שונות (Farooqi 1987)? גם אם נסכים לרגע כי האסלאם הוא ההסבר לכל דבר, והוא המגדיר המרכזי של הערים בתחומי, האמנם לא חלו שינויים בתרבות המוסלמית מאז המאה השביעית? בהדגשת היתר של המרכיב האסלאמי בתרבויות ובחברות במזרח התיכון אנו מאמצים תפיסה סטטית של תרבות ושל היסטוריה לגבי היצירות האנושיות המרתקות ביותר והמתחדשות ללא הרף - הערים.

חידושו העיקרי של קנדי, גם אם אינו מצויר על כך באופן ברור בראש המאמר, הוא הערעור על מודל 'העיר המוסלמית'. ביקורתו של קנדי על תהליך 'יצירת המודל', ובעיקר על כך שהתגבשותו המהירה מדי אינה תוצאה של שיקול מודע ותהליך מחקרי מתמשך, גם היא מרומזת ואינה ישירה. קנדי אינו מציינ, למרות שמן הסתם היה מודע

3 לדוגמה, במחקריו החשובים על דמשק וחלב הניח ז'אן סובויה מלכתחילה שקיימת עיר מוסלמית, ותוצאות המחקרים נצבעו בהתאם להנחה זו. כך יכול היה לתאר את דמשק כלא עירי למרות עברה העירוני המפואר (Sauvaget 1934).

העיר המוסלמית' לתמורות בתוכן של הערים ובנופן. הוא מצליח להראות כי במספר נושאים עקרוניים - היעלמות המוסדות העירוניים הקלאסיים (כדוגמת המועצה העירונית, התאחדות, הגמסיון, אבן האונומיה העירונית ושליוה ישירה של האימפרטור הביזנטי) התאחדו, לרבות העמודים ועוד - השינויים החלו עוד זמן רב טרם הופעת בערים. החידה לרבות העמודים ועוד - השינויים החלו עוד זמן רב לא היו אלא בבואה האסלאם באזור. מבחינה זו ירשו המוסלמים ערים שמוזו זמן רב לא היו אלא בבואה האסלאם באזור. יתרה מזו, החריגה מדגם העיר היוונית-רומית הקלאסית מצויה עלובה של עבר המפואר. יתרה מזו, החריגה מדגם העיר היוונית-רומית הקלאסית מצויה כבר ביצירות עירוניות חדשות של שלהי העת העתיקה. השינויים בתחום העירוני התרחשו בשל התמורות במערך הכוחות הכלכליים והחברתיים של שלהי העת העתיקה, ואין לתלות בזה כוונת שלטון מוסלמים וגם לא בחוסר רגישות לערכים אסתטיים כתכונה מהותית מוסלמית.²

כניסו של האסלאם הייתה, אם כך, גורם אחד מתוך כמה, ולא הראשון שבהם, בתוך תהליך של שינויים שהחל זמן רב לפני שהאסלאם הופיע. זה היה תהליך מורכב שפעלו בו כוחות שונים שהובילו לתוצאה ברורה אחת: תמורות בנוף העירוני ובסגנון התנהלות של ערים. שינויים דמוגרפיים, שינוי במבנה החברתי ובעיסוקים היוקדתיים והיעלמותם של כלי רכב אופניים ככלי תעבורה ומשא עיקרי היו בין הגורמים העיקריים להשתנות ההדרגתית של פני העיר. בניגוד למחקרים המתארים את התנוונות העיר עם כניסתו של האסלאם, קנדי סובר כי חירות מרכזים מסחריים לסוגיהם ומגורים לרחובות הראשיים צריכה ללמד יותר מכול על פריחה מחודשת ועל גידול באוכלוסייה העירונית מייד לאחר הכיבושים המוסלמיים. בניגוד לעירי אירופה, לדוגמה, שהיו שרירות במאות הששית עד העשירית בשקיעה בתחומים רבים, דווקא במזרח התיכון הורים השינוי הפוליטי כוחות מחודשים לעיר האזור.

הסוגיה המרכזית בבסיסו של מאמר זה היא סוגיית המודל של העיר המוסלמית. כלומר, בחינה של תפיסה פרידיגמטית אפריורית המניחה כי תחת האסלאם התפתחו ערים בעלות מרכיבים מסוימים, ולכן ניתן להגדיר את הערים כולן 'ערים מוסלמיות', בהנחה מכללית. תהליך 'יצירת מודלים מחשבתיים הוא אינהרנטי למחקר ולמחשבה האנושית. מודלים מאפשרים לנו ליצור הכללות גוחות ולחסוך בזמן במסירת מידע על מערכות מורכבות המכילות משתנים רבים. למודלים תפקיד לא מבוטל בעיצוב סדר היום המחקרי והגדרת תחומי עבודתם של חוקרים. בניית מודלים היא בלתי נמנעת משום שאין בעולמנו (הפוסט-מודרני) קווים ברורים המפרידים בין עובדות ובין השקפות על מה שהוא 'אמיתי'. בשל כך בחרו אנשים, ועדיין בוחרים, ליצור מסגרות מכלילות שהמצאו נדמית דרכן ברורה ומוכנת יותר. אולם יש לזכור כי השקפות, או הנכונות

2 מספר לא מבוטל של מחקרים מביעים עמדה כזו. הבולט בשיפוטו השלילי לאסתטיקה ולכישורי השלטון המוגבלים של המוסלמים בעיר הוא De Plenhol 1959.

Marcais, William, 1928. 'L'Islamisme et la vie urbaine', *L'Académie des inscriptions et des belles-lettres, comptes rendus*, Paris: 86-100.
 Sauvaget, Jean, 1934. 'Esquisse d'une histoire de la ville de Damas', *Revue d'Etudes Islamiques* 8: 422-480.

לכן היטב, שכבר מראשית המחקר על העיר נוצר מודל בלתי מבוסס שהוכל על הערים במרחב התיכון ובעולם המוסלמי בלי שמישהו יערער על כך. הדומיננטיות של המודל הובטאה בכך שבמשך זמן רב מדי ניסו חוקרים שונים לאשרר (או לא לבחון באופן חובטא) את תקפותו של המודל ולמצוא לו התאמות ויישומים למחוזות שונים ולתקופות שונות. ככלל, קיימת נטייה של חוקרי העיר בת זמננו ובעיקר מתחומי מדעי החברה להתייחס למציאות העירונית של זמן העבר כאילו היתה ביטוי לצו אלוהי, או לפחות כפועל יוצא של חוקים מכלילים מסוימים, ולא כדווקא ביטוי לתהליכים ההיסטוריים הספציפיים למקום מסוים. בדרך זו הוחמצה לא אחת המורכבות והייחודיות של אזורים שונים, או של ישויות פוליטיות שונות שפעלו במרחב בתקופות שונות. הניתוח העירוני המשווה נכשל משום שמרבית החוקרים לא היו מצויים בדיסציפלינות השונות העוסקות בתופעת העיר, או שלא היו בקיאים בתוצאות המחקרים השונים שנערכו על אתר מסוים. בתופעת העיר, או שלא היו בשאלה הסכוכה אם בכל זאת קיים מודל שניתן ליישם אין כוונתי להיכנס לשאלה הסכוכה להן. השקפתי היא שהגדרות שכן היברידים לערים במרחב העולם המוסלמי או מה המשותף להן. השקפתי היא שהגדרות שכן היברידים מספקות גם ללא פרישות מרובה. כוונתי בכך לבחינה של ערים בחתכים מורכבים, לדוגמה: העיר המזרח תיכונית ההיסטורית, העיר העוסמאנית, העיר הצפון אפריקאית, או העיר בתקופה הממלוכית. אך הנסיונות להכיל את האסלאם – כאילו קיימת יישות מהותית אחת שהיא האסלאם – על מרחב גאוגרפי עצום ועל תקופות היסטוריות רבות כושלים פעם אחר פעם. אם מודלים אמורים להעשיר את הדיון ולסייע לנו לנתח מידע רב בפרק זמן קצר, יוצא שכרו של המודל בהפסדו. להוותנו השימוש במונח נמשך, ובעיקר בפיוס של אלה שהאסלאם איננו תחום מחקר. מאמרו של קנדי הוא מרענן בגישתו המקורית ומציב דוגמה לדרך שבה ניתן לבחון סוגיות רחבות היקף בנושא העיר בעולם המוסלמי ובמזרח התיכון על בסיס ידע אמפירי רחב וכתלק מתפיסת עולם מורכבת, רבת פנים ומכלילה.

ביבליוגרפיה

- Abu Lughod, Janet, 1987. 'The Islamic City - Historic Myth, Islamic Essence, and Contemporary Relevance', *International Journal of Middle Eastern Studies* 19: 155-176.
 De Plenhol, Xavier, 1959. *The World of Islam*, New York: Cornell University Press.
 Faruqi, Suraiya, 1987. *Men of Modest Substance: House Owners and House Property in Seventeenth-Century Ankara and Kayseri*, Cambridge: Cambridge University Press.